

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри української мови,
доктор філологічних наук, професор
_____ Віра КОТОВИЧ
«_____» _____ 2025 року

**МОВНІ ЗАСОБИ ЕКСПРЕСИВНОСТІ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО
ДИСКУРСУ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література)

Спеціальність 014 Середня освіта (Українська мова і література)

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.

Вчитель української мови і літератури.

Автор роботи – **Марія ПАЙОВСЬКА** _____
підпис

Науковий керівник – д. філол. наук, проф. **Ірина ПАТЕН** _____
підпис

Дрогобич, 2025

Захист магістерської роботи

Мовні засоби експресивності сучасного наукового дискурсу на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти

(тема роботи)

Оцінка за стобальною шкалою:

Оцінка за національною чотирибальною шкалою:

Коротка мотивація захисту:

[illegible]

_____ Голова ЕК _____
 дата підпис ім'я, прізвище

_____ Секретар ЕК _____
підпис ім'я, прізвище

АНОТАЦІЯ

Марія ПАЙОВСЬКА. Мовні засоби експресивності сучасного наукового дискурсу на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти

У магістерській роботі проаналізовано мовні засоби експресивності в науковому дискурсі та доведено, що емоційно-експресивні засоби в межах наукового стилю конкретизують зміст, посилюють аргументацію й полегшують сприйняття складних понять. Розглянуто основні засоби експресивності (метафори, епітети, повтори, риторичні запитання тощо) і встановлено, що їхнє використання, попри стриманість наукового стилю, є доцільним для сучасного наукового викладу та ефективної комунікації. Доведено, що експресивні засоби розвивають критичне й логічне мислення учнів та підвищують якість їхніх наукових висловлювань відповідно до вимог компетентнісної освіти.

Ключові слова: науковий дискурс, функціональний стиль, експресивність мовлення, емотивність, сучасна школа.

Maria PAYOVSKA. Linguistic means of expressiveness in contemporary scientific discourse in Ukrainian language classes in general secondary education institutions.

The master's thesis analyzes linguistic means of expressiveness in scientific discourse and proves that emotionally expressive means within the scientific style concretize the content, strengthen the argumentation, and facilitate the perception of complex concepts. The main means of expressiveness (metaphors, epithets, repetitions, rhetorical questions, etc.) are considered, and it is established that their use, despite the restraint of scientific style, is appropriate for modern scientific presentation and effective communication. It has been proven that expressive means develop students' critical and logical thinking and improve the quality of their scientific statements in accordance with the requirements of competency-based education.

Keywords: scientific discourse, functional style, expressiveness of speech, emotiveness, modern school.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
МОВНИХ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОСТІ.....	9
1.1. Особливості наукового стилю.....	9
1.2. Поняття експресивності в мовознавстві.....	19
1.3. Класифікація мовних засобів експресивності в сучасній лінгвістиці.....	29
РОЗДІЛ ІІ. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ	
ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ	
МОВИ В ЗЗСО.....	36
2.1. Роль експресивних засобів у формуванні наукового мислення учнів та психолого-педагогічні умови формування експресивності мовлення школярів.....	36
2.2. Аналіз навчальних програм і підручників з української мови (5 – 9 класи) щодо реалізації експресивного компонента.....	39
2.3. Методичні прийоми формування експресивного наукового мовлення та інноваційні методи роботи з експресивними засобами у шкільному курсі української мови.....	41
2.4. Аналіз практики використання мовних засобів експресивності на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.....	46
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51

ВСТУП

Сучасна мовна освіта в Україні спрямована на формування компетентної, відповідальної й творчої особистості, здатної до ефективної усної та письмової комунікації в різних сферах суспільного життя. Одним із важливих завдань шкільного курсу української мови є вироблення в учнів умінь свідомо й коректно користуватися ресурсами рідної мови, зокрема в офіційно-діловому та науковому спілкуванні.

Кожна держава прагне зміцнити науковий інтелект своїх громадян, який знаходить вербальне втілення і збереження в національній науковій мові. Саме наукова мова, будучи важливою складовою літературної мови та невід'ємним атрибутом державності, забезпечує підтримку національної гідності й духовності народу, а також слугує засобом представлення національних досягнень у світовому інформаційному просторі.

Науковий стиль набуває особливої ваги в освітній та професійній діяльності, а також у сфері міжнаціонального наукового спілкування. Відтак, він постає ключовим інструментом для передавання наукових знань та ідей, що вимагає високої мовної культури, точності та чіткої структурованості викладу.

Проблеми аналізу наукового стилю досліджували Н. Бабич, Н. Голуб, Н. Непийвода, Л. Мацько, О. Пономарева, О. Семеног, Т. Симоненко, І. Хом'як та ін.

Традиційно науковий стиль вважають найбільш раціональним, логічним, стандартизованим, орієнтованим на раціональне сприйняття, точність, об'єктивність викладу, позаяк наука завжди прагне відтворити об'єктивну природу явищ і показати їх такими, якими вони є, незалежно від людських почуттів та емоцій. У науковій літературі поширена думка, що образні засоби можуть порушувати ясність викладу й ускладнювати точне висвітлення наукових питань, а відсутність експресії у наукових текстах сприймають як «благо чи ідеал, унаслідок чого домінантною формою оцінки результатів дослідження є констатація фактів» [28, с. 97], деякі науковці стверджують, що

експресивні засоби не типові для наукової мови і навіть шкодять її об'єктивності та виваженості [16; 23.]. Однак такі однозначні підходи гальмують розвиток наукового стилю й закріплюють уявлення про його надмірну традиційність.

Мова багатьох шкільних підручників далека від досконалості: «матеріал викладено складно і нецікаво, забагато штампів та канцеляризмів, незнайомих термінів, переважають довгі, заплутані, одноманітно побудовані речення» [22]. З огляду на це закономірно постає питання про доцільність залучення експресивних засобів до наукового стилю.

Сучасні дослідження засвідчують, що використання образних стилістичних прийомів є природним для наукового мовлення, адже людині властива не лише потреба в об'єктивному описі світу, а й оцінна діяльність. Крім того, експресивність навіть бажана у науковому стилі, позаяк вона підсилює аргументацію, полегшує сприймання складної інформації та формує інтерес до наукових питань. «Органічність використання експресивних елементів у наукових працях пояснюють синкретичною природою людського пізнання й наукової діяльності, яка не обмежується логічними операціями» [3, с. 10].

Комплексне вивчення наукового дискурсу в прагматичному аспекті упевнило дослідників у тому, що експресія є важливим компонентом формування аргументованого та переконливого наукового тексту. З одного боку, вона демонструє високий рівень наукової компетентності автора та його впевненість у запропонованій концепції; з іншого – виконує прагматичну функцію, спрямовану на посилення впливу на адресата, зокрема на пробудження інтересу й формування переконаності в обґрунтованості запропонованих положень. Дослідники наголошують, що експресивні засоби у наукових працях посилюють аргументацію, увиразнюють причиново-наслідкові зв'язки, акцентують найбільш важливі змістові компоненти [3, с. 10]. Відтак експресивну функцію вважають однією з провідних функцій української літературної мови – нарівні з комунікативною та номінативною.

Усталеність наукового стилю значною мірою визначає майбутній розвиток літературної мови, оскільки повноцінною та розвиненою вона може бути лише за умови ефективного функціонування в усіх сферах суспільного життя.

Вагомий внесок у дослідження специфіки прояву експресивності сучасного наукового українськомовного дискурсу зробили М. Баган, Г. Дядюра, Н. Ковальська, З. Висоцька, Є. Чайковська та ін.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що в сучасній лінгвістиці зростає інтерес до вивчення мовних засобів експресивності в різних стилях, зокрема в науковому. А також тим, що шкільна практика демонструє потребу в оновленні методики викладання української мови: традиційне подання матеріалу, зорієнтоване лише на знання норм і правил, часто не забезпечує розвитку комунікативних вмінь та інтересу до науки. Використання експресивних засобів у навчанні може активізувати пізнавальну діяльність учнів, зробити уроки української мови більш живими та ефективними.

Об'єктом дослідження є мовні засоби експресивності в науковому стилі.

Предметом дослідження є особливості функціонування мовних засобів експресивності у науковому стилі та методика їх використання на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

Мета роботи полягає у всебічному аналізі мовних засобів експресивності в науковому стилі та розробці методичних рекомендацій щодо їх застосування в освітньому процесі.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

- 1) з'ясувати сутність наукового стилю, його основні ознаки та функції;
- 2) проаналізувати поняття експресивності у лінгвістичних студіях, виокремити її роль у науковому стилі;
- 3) систематизувати мовні засоби експресивності, характерні для наукового дискурсу;
- 4) дослідити потенціал використання експресивних засобів на уроках української мови;

5) розробити методичні рекомендації, вправи із використанням експресивних засобів у навчанні школярів.

З метою вирішення поставлених завдань було використано такі **методи**: синтез, аналіз, метод систематизації та узагальнення лінгвістичних і методичних джерел; описовий (характеристика мовних засобів експресивності у науковому стилі); порівняльно-аналітичний (зіставлення експресивності у різних стилях мовлення); педагогічні (аналіз уроків, спостереження за навчальним процесом, анкетування й опитування учнів); практичні (укладання навчальних вправ, розроблення методичних матеріалів).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі комплексно проаналізовано мовні засоби експресивності у науковому стилі в контексті їх використання у шкільній практиці.

Практичне значення полягає у можливості застосування результатів дослідження на уроках української мови та літератури, у позакласній роботі, у створенні навчально-методичних матеріалів. Запропоновані вправи та рекомендації можуть використовувати вчителі-словесники, студенти-філологи, а також усі, хто прагне вдосконалити мовленнєву культуру, підвищити ефективність наукової комунікації.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Окремі результати дослідження були апробовані на V Міжнародній науково-теоретичній конференції «*Current scientific goals, approaches and challenges*» (Дрезден (Німеччина), 12 грудня 2025 р.) у доповіді «Лінгвістичні засоби експресивізації в сучасному науковому дискурсі».

Структура наукового дослідження. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел. Обсяг магістерської роботи складає 55 сторінок комп'ютерного набору.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНИХ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОСТІ

1.1. Особливості наукового стилю

Мова є поліфункційною природною знаковою системою, складним вербальним кодом, який забезпечує створення, зберігання, передавання й опрацювання інформації. Рівень володіння цим кодом визначає здатність людини чітко формулювати й сприймати думки, що особливо важливо у професійній сфері, де мова слугує інструментом мислення й засобом створення фахових текстів. Через мову народ репрезентує свої наукові, культурні й освітні здобутки, а її державний статус гарантує функціонування в усіх сферах суспільного життя, перетворюючи її на вагомий чинник державотворення.

Мова фіксує результати пізнавальної діяльності та формує мислення, адже вся людська діяльність відбувається «під знаком слова». Рівень розвитку рідної мови відображає інтелектуальний рівень нації: словниковий запас засвідчує обсяг знань, а граматична система – спосіб осмислення світу. Українська мова як рідна має виняткове значення в освіті, оскільки є не лише предметом вивчення, а й засобом пізнання, професійного розвитку та самоактуалізації.

Підвищення мовної та мовленнєвої культури є важливою складовою національного відродження. Майбутні філологи, перекладачі, журналісти, юристи, педагоги та інші фахівці-гуманітарії мають стати носіями й провідниками високої мовної культури, сприяти утвердженню державного статусу української мови та її функціонуванню в усіх сферах суспільного життя. Проблема державної мови набуває особливого значення в умовах розвитку української державності, адже освіта сприяє закріпленню державності, а наука – підвищенню інтелектуального потенціалу суспільства. Що вищий рівень національного мовлення, то вищий рівень свідомості, а володіння мовою є суттєвим критерієм інтелектуальної культури й професійної придатності сучасного фахівця.

Сучасний рівень володіння науковою мовою бажає кращого. Якщо одним науковцям не вистачає мовних навичок, щоб викладати свої дослідження згідно з нормами наукового стилю, то інші – свідомо не дотримуються таких норм. Відтак багато текстів стають нечитабельними та важкозрозумілими навіть для фахівців. П. Селігей стверджує, що такі тексти написані псевдонауковим стилем, який створює видимість важливості й новизни неновим та неістотним ідеям [35, с. 9–10].

Мова виконує не лише інформативну, а й культурну, пізнавальну та виховну функції, тож потрібно не тільки знати і розуміти мову, а й вміти мобілізувати мовні знання у різних контекстах, ситуаціях, сферах наукової, навчальної та професійної діяльності.

У структурі мови виділяють функціональні стилі, кожен з яких обслуговує певну сферу суспільної діяльності.

Стиль – центральне поняття стилістики, латинського походження, що у перекладі означає «загострена паличка для писання». Цей термін має кілька значень, і використовують для характеристики певних напрямів у літературі, живопису, архітектурі, музиці, інтер'єрі, одязі, поведінці людини тощо.

У мовознавстві стиль – це сукупність мовних засобів (слів, граматичних морфем, синтаксичних конструкцій) дібраних відповідно до мети, змісту, сфери спілкування [31, с. 261]. Л. Булаховський, основоположник лінгвостилістики українського мовознавства, вважав, що «засоби нашої мови, які припускають можливість їх вибору, були відповідним чином використані тим, хто пише або говорить, утворюють те, що ми зовемо словесним стилем» [7, с. 2]. О. Пономарів визначає мовний стиль як сукупність засобів, вибір яких зумовлюється змістом, метою та характером висловлювання [30, с. 5]. О. Чередниченко стверджує, що «функціональний стиль – це різновид мови, який використовують у типовій соціальній ситуації та який відрізняється від інших варіантів своїми мовними, граматичними та фонетичними рисами» [45, с. 87].

Отож функціональний стиль постає не лише як сукупність стилістично маркованих мовних одиниць, а як цілісна організація мовлення, елементи якої тісно пов'язані між собою спільною функцією та спрямовані на виконання конкретного комунікативного завдання.

Важливо, що термін *функціональний стиль* науковці тлумачать по-різному, як стиль мови (О. Пономарів), і як мовленнєвий стиль (Е. Бенвеніст).

Одним з провідних стилів сучасної української мови є науковий стиль, який забезпечує комунікацію у сфері освіти, науки та професійної діяльності. За допомогою наукового стилю реалізується мовна функція повідомлення. Тексти, написані цим стилем, містять наукову інформацію, яку потрібно донести до різних верств суспільства: це доведення теорій, обґрунтування гіпотез, повідомлення результатів досліджень, наукове пояснення явищ, системний виклад певних знань тощо. Основне завдання наукового тексту «полягає у намаганні автора примусити читача мислити в певному напрямі» [46, с. 160].

Науковий стиль української мови, як і інші функціональні стилі, є категорією історичною. Його формування та розвиток відбувалися під впливом загального стану науки й рівня наукових знань в Україні, ступеня розвитку літературної мови, а також під впливом мовної практики видатних письменників, учених, громадських і культурних діячів, які використовували рідну мову у своїх наукових, історичних, економічних, літературно-критичних та інших працях [26].

Історичні обставини, на жаль, довгий час стримували розвиток української науки. За часів російського царату в Україні не було наукових установ і вищих навчальних закладів, а заборони на викладання та друк українською мовою суттєво уповільнили формування наукового стилю [48, с. 265]. На думку Л. Мацько, наукова термінологія зароджувалася в давній книжній українській мові частково під впливом грецької та латинської, а частково на основі власних мовних ресурсів, що підтверджують праці вчених Острозької академії, Львівського братства, Києво-Могилянської академії.

Науковий стиль нової української мови почав складатися з середини XIX ст. переважно у формі науково-популярного викладу. Осередками згуртування українських науковців стали журнал «Основа» та створена у 1868 р. «Просвіта», а з 1907 р. – «Українське наукове товариство» в Києві. Наприкінці XIX ст. було вироблено загальнонаукову, гуманітарну й частину фахових термінологій [23].

В умовах незалежної України розвиток наукового стилю значно активізувався.

Сьогодні науковий стиль – це суспільно усвідомлений різновид мови, покликаний обслуговувати наукову сферу спілкування і заснований на принципі логічності; він характеризується послідовністю викладу, абстрактністю й узагальненістю мислення, точністю та ясністю формулювань, завершеністю думки, об'єктивністю й виваженістю подачі матеріалу, а також переважним використанням лексики у предметно-логічних значеннях. Обслуговуючи потреби освіти і науки, розвиток яких відображає інтелектуальний рівень нації, науковий стиль у сучасній українській лінгвостилістиці визначають як функціональний різновид літературної мови, що репрезентує мовну діяльність національної спільноти у науковій сфері спілкування і виконує функцію передавання об'єктивних знань про дійсність у переконливій формі [29, с. 66; 20, с. 42].

Потрібно підкреслити, що сучасний науковий стиль не допускає суб'єктивних оціночних суджень, адже вони передають лише особисту думку автора. Навпаки, для цього стилю характерна безособова манера викладу, оскільки увагу зосереджено не на авторі та його поглядах, а на поданій інформації й аргументах. У наукових текстах також прийнято уникати використання особових займенників 1-ї та 2-ї особи однини

Суголосні зі П. Селігеем, що нав'язування надмірно жорстких норм та надмірна боротьба з будь-якими відхиленнями від усталених шаблонів завдали науковому стилю значної шкоди. Цілком закономірно, що неприйняття оригінального викладу та загальна опірність до всього нового сформувалися в

Україні за доби тоталітаризму, коли творча ініціатива не заохочувалася, а свободу думки фактично переслідували. В ім'я «чистоти» наукового викладу з текстів вилучали майже всі особистісні та суб'єктивно-емоційні елементи, які нібито суперечили вимогам точності й об'єктивності [34, с. 241].

Як слушно зауважує Н. Яковенко, «редактори... так ретельно виполювали всі авторські 'відсебеньки',... що вже повоєнне покоління науковців, яке заступило вцілілих у великих чистках 1930-х, схоже, просто не вміло писати 'по-авторськи'. Це добре видно при наскрізному перегляді праць 1950–1980-х рр.: хоч якій тематиці їх присвячено, вони здебільшого здаються написаними однією рукою» [50, с. 285]. Таким чином, авторам фактично нав'язувався один спосіб викладу – стиль редактора, що перетворювало процес редагування на своєрідне «поховання» індивідуальності науковця.

Інерція застійної доби досі помітно впливає на професійну свідомість окремих редакторів і рецензентів. Навіть нині наукові праці, що вирізняються оригінальністю мислення та нестандартною манерою викладу, у деяких фахівців викликають недовіру: їх нерідко оцінюють не як наукові, а як белетристичні, а відхід від суворого стандарту подачі матеріалу вважають надмірною «естетизацією» тексту. Унаслідок цього багато сучасних авторів і далі остерігаються порушувати усталені стильові норми, надають перевагу шаблонним конструкціям і зберігають дистанцію щодо власної авторської індивідуальності. Фактично це вияв певного уникання стильової свободи.

Українські дослідники (О. Пономарів, І. Кочан, Л. Мацько, М. Плющ, Л. Скуратівський) підкреслюють, що основними рисами наукового стилю є абстрактність, узагальненість, підкреслена логічність, предметність, однозначність і точність, ясність і об'єктивність викладу, насиченість інформації та її стислість, доказовість, переконливість, аналіз, синтез, аргументація, пояснення причинно-наслідкових відношень, відсутність образності, емоційності та індивідуальних авторських рис [30; 26; 25; 12].

Тобто, загальна характеристика мови наукового стилю охоплює такі ознаки: сувора відповідність до норм літературної мови, монологічний характер

викладу, високий відсоток термінологіки, перевага слів з абстрактним і узагальненим значенням, обов'язкова повнота синтаксичної структури, завершеність висловлення, підпорядкованість порядку слів, використання складних речень, специфічних відокремлених і невідокремлених зворотів, вставних і службових слів, однорідність стилістичного забарвлення – книжні слова, морфологічні форми, синтаксичні конструкції. «Наука потребує соціального контролю, який орієнтує її на служіння суспільному прогресу. За межами соціально-морального використання наукове знання втрачає культурногуманістичний вимір» [21, с. 14].

Сферою використання наукового стилю є наукова діяльність, науково-технічний прогрес суспільства та освіта. Він функціонує у наукових працях різних галузей науки й техніки, у виробничій і господарській документації, навчальній літературі та науково-популярних виданнях і вирізняється широким використанням абстрактних понять, спеціальних наукових і технічних термінів, номенклатурних назв. Оскільки цей стиль обслуговує професійно-наукову сферу, головним завданням науковця стає об'єктивний, чіткий, доказовий, точний і неупереджений виклад інформації, спрямований не на емоції, а на логіку та свідомість читача [24]. Головне призначення наукового стилю полягає у систематизації знань, пізнанні світу, поданні результатів досліджень, доведенні теорій, обґрунтуванні гіпотез і класифікацій, поясненні явищ та репрезентації наукових даних суспільству.

Логічність наукового стилю виявляється в послідовності висловлювання, його доказовості та аргументованості. Це досягається завдяки зв'язності думок і зрозумілому композиційному задуму. Виражається ця ознака у повторях ключових слів у тексті, вживанні однорідних членів речення із узагальненим словом, використання вставних слів і словосполучень. До приклад, *перейдемо до; далі розглянемо; по-перше, по-друге, відповідно, отже* та ін. Логічності і послідовності викладу сприяє і прямий порядок слів у реченні. Для логічних зв'язків між реченнями й абзацами вживають слова *тому, спочатку, потім, насамперед, далі, насамкінець* тощо.

Смислова точність й однозначність висловлювань досягається вживанням термінів і слів у прямому значенні, уточнень у вигляді покликань, цитат, прізвищ, цифрових даних, які аргументують наукові положення і підсилюють об'єктивність та достовірність висловленого.

Специфіка наукового стилю виявляється в лексиці (абстрактна лексика, терміни, обмеження синонімії, наукова фразеологія, стійкі термінологічні словосполучення), морфології (велика кількість іменників, відносних прикметників, числівників, дієслів) та синтаксисі (прямий порядок слів у реченні, вживання складних сполучникових речень, безособовість викладу).

Для усного й писемного мовлення характерна велика кількість дієслів. Із значенням «інформувати про об'єкт» уживають дієслова *описати, схарактеризувати*; із значенням «нове знання про об'єкт» – *виявити, визначити, розкрити, інтерпретувати, з'ясувати*; із значенням «достовірність інформації»-*довести, аргументувати, обґрунтувати, мотивувати*.

Прикметною ознакою текстів наукового стилю є стриманість викладу. Автори уникають слів з емоційно-оцінним компонентом: *неймовірна робота, геніальна монографія, цікавезна стаття* тощо. Натомість послуговуються мовними засобами, що виражають раціональну оцінку: *проведено значну роботу, ґрунтовна монографія, цікава стаття* тощо.

Стислість автора наукового тексту – це уникання непотрібних повторів, багатослів'я та мовної надмірності.

Правильність мовлення – це, з одного боку, його відповідність до норм сучасної української літературної мови, з іншого – правдивість, справедливість, точність поданої інформації. Мовна правильність – це дотримання мовних норм, показник нормативності мовлення.

Ясності в усному мовленні досягають за допомогою чіткої дикції, логічного й фонетичного наголошування, правильного інтонування, спокійного тону. На письмі – шляхом послідовності викладу матеріалу, чітко виокремлених та структурованих елементів – вступу, основної частини, висновків. Для наукового стилю характерні цитати, покликання на

першоджерела, цифрові дані, формули, символи, схеми, таблиці, графіки, діаграми тощо.

Своєрідна лексика наукового стилю складається з трьох груп: загальноновживаних слів, загальнонаукових і термінологічних назв, номенклатурних назв і своєрідних службових слів, що організовують думку [11, с. 26–28]. Ознаки лексичного рівня: активне застосування абстрактної лексики (термінів – слів або словосполучень, що означають певне поняття, яке належить до тієї чи тієї наукової галузі): *структура, випадок, період*); іншомовних слів (*прогрес, контент, дискурс, формат, ресурс, парадигма, феномен*; наукової *фразеології*); модальних займенників, прислівників (*деякий, кожний, переважно*), десемантизованих дієслів (*формувати, уможлиблювати, бути*); однозначність; дублетність міжнародні словотворчі елементи *біо-, гео-, макро-, екс-, віце-* та ін.

О. Семенов виділяє такі функції наукового стилю:

1. Інформативна (повідомлення).
2. Епістемічна (наукове тлумачення явищ, з'ясування, обґрунтування, гіпотез, класифікація понять, систематизація знань).
3. Комунікативна (передавання спеціальної інформації).
4. Перформативна (встановлення певних фактів або зв'язків за допомогою мовного матеріалу).
5. Гносеологічна (пізнавальна, спрямована на розширення знань).
6. Когнітивна (здобування нових знань).
7. Впливу (прагнення автора переконати читачів у правильності своєї позиції).
8. Аргументованого доказу (наведення доказів або фактів, які підтверджують істинність пояснення і думки).
9. Діалогічна (звернення автора до думки читача, зіставлення автором свого погляду з підходами, позиціями інших науковців) [36, с. 186–187].

Як відомо, кожен функціональний стиль має різновиди – підстили, які вирізняються специфічними мовними засобами та особливостями мовленнєвої

організації. Підстиль тлумачимо як структурний компонент функціонального стилю, що має властиві цьому стилю мовностилістичні характеристики та співвідноситься з ним за принципом «частина – ціле», зумовленим комунікативною ситуацією. Спираючись на підхід Л. Шевченко, наукові підстилі трактуємо як комунікативні типи наукового стилю, стратифіковані відповідно до терміносистем різних галузей знання та виділені на основі системно змодельованого критерію – наявності спеціальної наукової термінології кожної окремої сфери науки [47, с. 47].

Єдиного погляду на функціонально-стильові різновиди наукового стилю не сформовано й досі. В українській лінгвостилістиці традиційно розрізняють три його підстилі:

власне науковий (академічний), зорієнтований на фахівців певної галузі знання та представлений такими жанрами, як дисертація, монографія, автореферат, наукова стаття, наукова доповідь, рецензія тощо;

науково-популярний, який охоплює книги, нариси, журнальні статті, публікації наукового змісту в засобах масової інформації та слугує формою подання результатів наукових досліджень широкій нефаховій аудиторії;

науково-навчальний (стиль навчальної літератури), до якого належать підручники, навчально-методичні посібники, конспекти лекцій, реферати та інші навчальні жанри [30, с. 8].

А. Коваль виділяє науково-технічний, науково-діловий, науково-популярний, науково-навчальний і науково-публіцистичний підстилі [17]. С. Єрмоленко відзначає відмінності між науково-технічними і науково-гуманітарними текстами [13, с. 8]. Л. Мацько розглядає власне науковий (монографія, наукова стаття, доповідь, тези), науково-популярний (виклад наукових даних для нефахівців-книги, лекції, статті у неспеціальних журналах), науково-навчальний (підручники, посібники, лекції, словники тощо) підстилі [25, с. 28].

Основне призначення власне наукового підстилю – об'єктивувати наукові відомості й кінцеві результати аналітико-синтетичного перероблення даних.

Науково-популярний підстиль має на меті зацікавити науковою інформацією широке коло читачів, незалежно від їхнього рівня фахової підготовки.

Науково-навчальний підстиль виконує навчальну функцію й посідає «проміжне» місце між власне науковим та науково-популярним підстилями. Йому властива дещо менша суворість викладу, більш спрощена система доведень, менша докладність у покликанні на першоджерела, менша художність і більша послідовність у викладі, чіткість.

Науковий стиль є функціональним різновидом літературної мови, що вирізняється специфічною організацією на всіх мовних рівнях – від фонемного до текстового. Кожен підстиль має власні структурні та комунікативні особливості, проте всі вони реалізують провідну функцію наукового стилю – пізнавально-інформаційну.

Наукове мовлення в обох формах – писемній та усній – демонструє низку ознак, що відрізняють його від інших функціональних стилів. Первинною та найбільш репрезентативною для нього є писемна форма, представлена друкованими й рукописними текстами, у яких відображено достовірні знання про людину, суспільство та навколишній світ.

Усна форма охоплює вербальні реалізації наукової інформації, що подаються у вигляді доповідей, лекцій, виступів та інших жанрів публічного спілкування. Так, наукова журнальна стаття належить до писемної форми наукового стилю, однак її виголошення вголос репрезентує функціонування цього ж змісту в усній формі [17, с. 274].

Отож мова як універсальна знакова система постає фундаментальним інструментом пізнання, мислення й професійної комунікації, а рівень володіння нею визначає інтелектуальний потенціал окремої особистості й нації загалом. Державотворча роль української мови, її значення в освіті, науці та культурі зумовлюють потребу у високій мовній культурі сучасних фахівців, передусім гуманітаріїв, які мають забезпечувати розвиток і поширення якісного наукового мовлення.

Науковий стиль, як історично сформований функціональний різновид літературної мови, виконує ключову роль у систематизації знань та передаванні об'єктивної інформації. Його еволюція була нерозривно пов'язана з розвитком української науки, суспільно-політичними умовами та мовною практикою видатних діячів. Попри тривалі перешкоди, сучасний етап незалежності забезпечив активне становлення українського наукового стилю, що нині ґрунтується на логічності, чіткості, доказовості, термінологічній точності та об'єктивності викладу.

Разом із тим залишаються виклики, пов'язані з надмірною стандартизованістю викладу, інерцією радянського редакторського підходу та поширенням псевдонаукового стилю, що знижує якість наукової комунікації. Тому важливим завданням є утвердження балансу між нормативністю та індивідуальністю наукового мовлення, формування культури точного, доступного, переконливого й інтелектуально чесного тексту.

Підсумовуючи, оволодіння науковим стилем і культура наукової мови становлять невід'ємну складову професійної компетентності сучасного фахівця. Високий рівень наукової комунікації забезпечує розвиток національної науки, сприяє зростанню інтелектуального потенціалу суспільства та утверджує українську мову як повноцінну мову науки і державотворення.

1.2. Поняття експресивності в мовознавстві

Сучасні лінгвістичні дослідження дедалі частіше зосереджуються на аналізі різних типів дискурсів як об'єктів вивчення емотивності. Враховуючи те, що емоції людини функціонують у тісному взаємозв'язку з її інтелектуальною діяльністю та нею зумовлюються, підставним є твердження про наявність емоційно-експресивної номінації в структурі наукового дискурсу. Виявлення емоційно-експресивних компонентів у текстах наукового стилю спирається на положення про те, що емоційне та раціональне становлять єдиний когнітивний механізм пізнання навколишньої дійсності. Відтак будь-які прояви індивідуальності автора, особливостей його творчого мислення

неминуче пов'язані з фіксацією елементів суб'єктивності в науковому тексті [41, с. 185].

Попри загальну об'єктивність і прагнення максимально завуалювати авторське ставлення, сучасний науковий стиль все ж не повністю позбавлений емоційності. Досить часто автори використовують емоційно-експресивні мовні засоби, які підсилюють переконливість наукового викладу. Головна мета наукового тексту – змусити читача «мислити в певному напрямі» [46, с. 153].

У наукових дослідженнях експресивність розглядають як стилістичне, прагматичне, семантичне й синтаксичне явище. На думку В. Чабаненка, експресивність – це посилена, інтенсифікована виразність, соціально й психологічно вмотивована властивість мовного знака, яка знімає автоматизм сприйняття, утримує підвищену увагу, активізує мислення й викликає емоційне напруження читача. Експресивність пов'язана з емотивністю та оцінністю, однак не збігається з ними [44].

Емотивність пов'язують з емоційною сферою психіки та конкретними типами емоцій. Оцінність стосується логічних категорій цінності – того, що оцінюється, та власне оцінки як мисленнєвого акту, у якому суб'єкт формує судження про певний об'єкт. Натомість експресивність пов'язана зі здатністю людини підсилювати виразність і впливовість свого висловлювання. Вона має суб'єктивний характер, оскільки визначається когнітивним й емоційним сприйняттям мовця та співвідноситься з певною нормативною шкалою [43, с. 282].

Експресивні засоби виконують прагматичну функцію оптимізації комунікації: автор, репрезентуючи власну думку, використовує їх для підсилення смислу й упорядкування викладу. Наприклад: *Отже, можемо прогнозувати, що в недалекому майбутньому українська мова ще далі «відсуне» російську у сферу неформального спілкування* (Мова і суспільство. 2019. Вип. 10. С. 122) – подібні маркери допомагають конкретизувати абстрактні явища, окреслити ознаки досліджуваних об'єктів та передати різний ступінь упевненості автора.

Багато вчених вважає, що науковому стилю не характерна емоційність викладу. Однак допускають, що науковий стиль може містити другорядний, підпорядкований, периферійний елемент емоційності [6]. При цьому потрібно враховувати доцільність введення емоційних елементів в текст.

У мовознавстві експресивність має наочно-конкретизувальний характер: вона допомагає пояснювати складні поняття, робить виклад зрозумілішим і структурнішим. Експресивне забарвлення виникає як результат авторського сприйняття досліджуваного матеріалу: науковець прагне передати не лише зміст, а й власні інтелектуальні враження. При цьому почуття, які може викликати науковий текст у читача, зумовлені не емоційністю автора, а усвідомленням самого наукового факту. Отже, експресивність у науковому мовленні має пізнавально-комунікативну природу.

Поняття експресивності займає важливе місце в українській та зарубіжній лінгвістиці, оскільки воно безпосередньо пов'язане з виразністю, емоційністю мовлення. У статтях українського мовознавчого дискурсу експресивність як посилена інтенсивність значення забезпечується переважно лексичними та синтаксичними засобами стилістичної виразності. До лексичних засобів належать конкретизувальні й оцінні епітети, уособлення, образні й пояснювальні порівняння, авторські метафори – усі вони слугують реалізації прагматичних цілей мовця.

Експресивність – властивість мовних одиниць підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом інтенсифікації виразності мовного знака, засобом суб'єктивного увиразнення мови [38, с. 170].

Л. Мацько обґрунтовано зазначає, що експресивність як семантико-стилістична характеристика мовних одиниць, зумовлена психологічними та соціальними чинниками, забезпечує їх повноцінне функціонування в мовленні та формує відповідне стилістичне значення, фон і комунікативний ефект [25, с. 189]. Наукові спостереження Я. Мозгової підкреслюють антропоцентричну природу експресивних засобів, оскільки вони орієнтовані на людську особистість, її емоційно-психічну та когнітивну сферу мовленнєво-мисленнєвої

діяльності. Такі одиниці відображають інтенції мовця, передають його оцінне ставлення до об'єкта висловлення та здійснюють вплив на адресата через силу емоційних і афективних станів [23, с. 195].

У лінгвістичних студіях ХХ ст. сформувалися вузький і широкий погляди на експресивність. Згідно з вузьким поглядом, експресивність – це властивість мовних знаків підсилювати їхній емоційний, оцінний, образний ефект; згідно з широким, експресивність – складна лінгвосемантико-стилістична категорія, яка актуалізовує співвідносні категорії емотивності, оцінності, образності, інтенсивності, тобто це здатність мовних одиниць передавати суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлювання або впливати на адресата з метою підсилення комунікативного ефекту.

У науковій літературі існує кілька підходів до трактування експресивності. Л. Булаховський зазначає, що експресивність – це здатність мовної одиниці посилювати емоційне враження [7]. О. Селіванова виокремлює експресивність як складну семіотичну категорію, що проявляється через комплекс мовних і позамовних елементів, спрямованих на емоційно-психологічну сферу реципієнта. За її твердженням, експресивність – це «семіотично обґрунтована інтенсифікація вираження суб'єктивності в комунікації» [33].

У дослідженнях українських мовознавців (Н. Клименко, М. Кочерган, М. Пентиліук) наголошено, що експресивність у мові виконує декілька важливих функцій:

- емоційну – передає почуття, переживання, внутрішній стан мовця;
- оцінну – виражає ставлення до предмета, явища, дії;
- інтенсифікаційну – підсилює виразність думки;
- контактну – сприяє встановленню й утриманню контакту з адресатом;
- стилістичну – забезпечує індивідуалізацію мовлення, створює художню або естетичну насиченість тексту.

Потрібно чітко розмежовувати експресивність як категорію, яка притаманна всім рівням мовної системи – лексичному, морфологічному,

синтаксичному та інтонаційному. Те саме нейтральне слово залежно від комунікативної ситуації, інтонації чи супровідних мовних засобів може набувати виразного експресивного забарвлення.

З позицій функціональної стилістики експресивність не обмежується художнім чи публіцистичним стилями. Її поява в науковому мовленні зумовлена потребою подати складну інформацію доступно, логічно й водночас переконливо.

У науковому дискурсі експресивність виконує допоміжну роль: не порушуючи об'єктивності та точності викладу, вона сприяє лаконічності, логічній виразності й інколи – помірній емоційній мотивованості тексту [8, с. 33].

Мова науки зорієнтована насамперед на логічне, а не емоційно-чуттєве сприйняття; їй властиві точність, структурованість і неупередженість. Через це закономірно постає питання про доречність експресивних засобів у науковому стилі. Погляди дослідників тут різняться: одні стверджують, що експресивність не властива науковому мовленню й може послаблювати його об'єктивність, тоді як інші визнають можливість обмеженого застосування окремих увиразнювальних засобів.

Однак є й інша думка, згідно з якою експресивність не тільки можлива в науковому мовленні, а й бажана. Органічність використання експресивних елементів у наукових працях пояснюють синкретичною природою людського пізнання й наукової діяльності, яка не обмежується логічними операціями. Чимало лінгвістів погодилися з тим, що науковець не може бути абсолютно безпристрасним й неминуче вдається до підсилювальних засобів, що увиразнюють його дослідницьку позицію [6]. Зокрема, наявність суб'єктивного оцінного фактора у науковому дискурсі визнали Н. Непийвода, О. Пономарів, С. Єрмоленко, А. Капелюшний, Г. Дядюра, Н. Ковальська, П. Селігей та ін.

Сучасний український мовознавчий дискурс характеризується зменшенням стереотипності та зростанням образності висловлення. Експресивність як лінгвістична універсалія пов'язана зі здатністю людини

посилювати виразність і впливовість свого мовлення, тобто виконує переважно прагматичну функцію. Специфіка експресивності текстів українських мовознавчих наукових статей полягає в тому, що вона сприяє полегшеному сприйняттю інформації, увиразнює авторське ставлення та привертає увагу адресата до ключових положень.

Експресивність реалізується завдяки використанню стилістичних засобів – лексичних і синтаксичних, – що зумовлено прагматичними функціями та комунікативними стратегіями мовознавчого дискурсу як інституційного. Проте незалежно від ступеня її прояву в науковому тексті експресивність завжди залишається підпорядкованою основній – інформативній – функції. Вона лише підсилює аргументацію автора та допомагає чіткіше окреслити його позицію.

Грунтовний аналіз наукового дискурсу з позицій прагматики комунікації засвідчив, що експресивність є важливим чинником формування аргументованого й переконливого наукового викладу. З одного боку, її використання відображає наукову компетентність автора, з іншого – постає прагматично орієнтованою категорією, спрямованою на посилення впливу на адресата, активізацію його зацікавленості та формування переконаності в обґрунтованості висловлених положень. У зв'язку з цим у низці сучасних досліджень експресивності надається статус однієї з «найхарактерніших ознак наукового викладу» [11, с. 21]. Водночас більш обґрунтованим видається підхід, згідно з яким експресивні елементи розглядають як супровідні засоби, що підсилюють аргументативність тексту, полегшують його сприйняття та доповнюють основні, притаманні науковому стилю мовні ресурси [8, с. 31].

Визначаючи експресивність як характеристику наукового дискурсу, дослідники підкреслюють принципову відмінність між науковою та художньою експресивністю [19, с. 156]. Ця відмінність полягає насамперед у різному функціональному навантаженні експресивних компонентів у відповідних типах дискурсу. У науковій комунікації навіть сформувалося спеціальне поняття *інтелектуальної експресії*, яке застосовується для позначення специфічного

способу мовного оформлення наукової думки. М. Баган стверджує, що інтелектуальна експресія постає як «інтелектуально-емоційна напруженість викладу, моменти відкритої чи прихованої апеляції автора до свідомості читача» [3, с. 16].

Відмінності у функціональному навантаженні експресивності в художньому та науковому дискурсах зумовлюють використання у них різних експресивних засобів. Якщо в художньому й розмовному мовленні домінують лексичні експресивні одиниці, то для наукового стилю пріоритетними є засоби синтаксичного рівня. Саме синтаксичні структури забезпечують логічну виразність, акцентування ключових положень і ефективне донесення інформації до реципієнта.

Дослідники також звертають увагу на те, що експресивність наукового тексту може формуватися за допомогою одиниць, які не є виразно експресивними в загальномовному вжитку, проте в умовах стриманості та нормативності наукового викладу набувають додаткового стилістичного навантаження. У зв'язку з цим актуалізується проблема добору релевантних для наукового мовлення засобів експресивності, які б підсилювали аргументативність тексту, не порушуючи його стильової цілісності. Це питання має не лише теоретичний, а й методологічний характер, оскільки вибір таких засобів передбачає сформовані стилістичні вміння та відчуття доречності.

Водночас автори підручників зі стилістики української мови фактично не подають рекомендацій щодо особливостей реалізації експресивності в наукових текстах, а засоби наукової експресивності залишаються недостатньо висвітленими й у лінгвостилістичних дослідженнях.

До лексичних засобів сучасної української літературної мови, що забезпечують виразне, проте стримане увиразнення змістових компонентів, належать прикметники та прислівники зі значенням інтенсивності вияву ознаки (напр.: *великий, високий, істотний, типовий, численний; дуже, зовсім, надзвичайно, широко, сповна, абсолютно, цілком*). Зазначені лексеми активно використовують для характеристики різноманітних мовних явищ і тенденцій.

Часто автори поєднують прислівники міри та ступеня з оцінними прикметниками, посилюючи тим самим семантичну виразність висловлювання [26, с. 296], пор.: *Це дуже вагомий категорійний пласт, який забезпечується формально-структурними параметрами речення* (М. Мірченко); *Для розуміння семантики фразеологічних одиниць остання особливість є надзвичайно важливою* (М. Гамзюк). Комплексне функціонування компонентів із підсилювальним та оцінним значеннями є закономірним і цілком органічним явищем. У науковій літературі підкреслюють семантичну близькість оцінних та експресивних одиниць, оскільки їх використання зумовлене ціннісним ставленням мовця до змісту висловлення. Оцінність нерідко розглядають як складову ширшої категорії експресивності. Водночас більш обґрунтованим видається підхід, відповідно до якого ці категорії доцільно розмежовувати. На думку С. Ігнат'євої, експресивність і оцінність є взаємопов'язаними, проте функціонують автономно: оцінні й емоційні компоненти розширюють інформаційний зміст висловлення, тоді як експресивні елементи, не змінюючи значення, лише підсилюють його впливовість [14, с. 260].

Категорія оцінності пов'язується зі змістовим аспектом висловлення та реалізацією ціннісної позиції мовця, тоді як експресивність — із планом вираження та прагматичною настановою посилити вплив на адресата.

Група прикметників і прислівників, які сприяють експресивізації українського наукового мовлення, є досить широкою. Однак у прагненні до посилення виразності деякі автори інколи обирають одиниці, семантика й конотація яких видаються надмірно емоційними для наукового стилю [42]. Так, результати дослідження можуть кваліфікувати як *дивовижні, неймовірні, надзвичайні*, а нові явища чи тенденції в мові — як *доленосні* або *непересічні*. Подібне емоційне перебільшення має зворотний ефект, оскільки може викликати сумніви щодо об'єктивності дослідника.

Підсилення категоричності висловлення, тобто його експресивізацію, забезпечують прислівники та прислівникові сполуки зі значенням всезагальності (*скрізь, завжди, ніколи, в жодному разі, аж ніяк*). Їхне

використання пов'язане з упевненістю автора у слушності сформульованих узагальнень. Наприклад: *Головний герой у жодному разі не відсторонений* (О. Черник); *Доступний образ аж ніяк не примітивний* (КУМ).

Важливо об'єктивно зважувати доцільність уживання таких одиниць у конкретному контексті та виправданість відповідного рівня категоричності. У суто науковому мовленні, щоб уникнути потенційних заперечень і надмірної емоційності, доцільніше застосовувати прислівники з поміркованим значенням типовості, такі як *переважно, здебільшого, характерно, типово, прикметно*.

До спеціалізованих засобів підсилення думки належать також модальні слова та словосполучення зі значенням упевненості: *безперечно, без сумніву, звичайно, певна річ, саме так*. Пор.: *Запропонована періодизація, без сумніву, дуже умовна* (Г. Півторак); *...повсякденна увага ЗМІ..., безперечно, істотно сприяє популяризації...* (Л. Пашинська); *Звичайно, саме так, ... із кінцевим м'яким -Ц- ... вимовляли ті назви укри-руси...* (С. Губерначук).

У сучасному науковому дискурсі фіксуються й некоректні випадки використання окремих прислівників як вставних слів: *зазвичай* позначає повторюваність дії, а не її типовість; *фактично, реально, точно, приблизно* не виконують функції вставних компонентів.

Увиразнення думки в науковому тексті не потребує застосування емоційно чи оцінно надмірних засобів. В українській мові існує достатній набір одиниць, які дають можливість посилити смисловий наголос, не порушуючи чіткості та виваженості висловлення. До типових морфологічних засобів стриманого увиразнення належать частки – насамперед обмежувально-вказівні (*тільки, лише, суто*) та підсилювально-видільні (*саме, якраз, навіть*), пор.: *За свідченням музикознавців, саме в мовній мелодиці, що накладається на специфічну вимову звуків (передусім голосних), закладено основу національного співу* (Н. Тоцька); *Нерідко терміном «граматична категорія» вчені позначають окремі частини мови («граматична категорія іменник») і навіть розряди чи групи слів у їхньому складі (наприклад, «граматична категорія відносних прикметників»)* (І. Ярошевич).

Застосування експресивних засобів у навчальному процесі, зокрема під час формування навичок наукового мовлення, є необхідним для розвитку стилістичної чутливості учнів. Це сприяє формуванню не лише грамотного, а й образного, виразного та змістовно точного мовлення.

Отже, аналіз наукового дискурсу показує, що експресивність є невід'ємним, хоча й підпорядкованим елементом наукового мовлення. Вона не суперечить об'єктивності викладу, а навпаки – сприяє точнішому, логічно структурованому та доступному поданню складної інформації. Експресивні засоби, зумовлені когнітивною природою людського мислення, допомагають автору окреслити ключові смисли, підсилити аргументацію та встановити ефективний контакт із читачем.

У лінгвістиці доведено, що експресивність у науковому тексті функціонує переважно як інтелектуальна експресія, тобто як спосіб підкреслити важливість наукових положень без порушення стилістичної нейтральності. Лексичні та синтаксичні засоби увиразнення виконують прагматичну роль – уточнюють, конкретизують і логічно організовують виклад, водночас залишаючись «супутніми» щодо основної інформативної функції.

Сучасні мовознавчі дослідження засвідчують тенденцію до помірного зростання образності та індивідуалізації наукового викладу, що є проявом загального антропоцентричного спрямування гуманітаристики. Проте ефективність експресивних елементів у науковому дискурсі залежить від їх доречності та міри: надмірна емоційність чи оцінність здатні послабити об'єктивність дослідження. Оптимальним є використання тих увиразнювальних засобів, які гармонійно поєднуються з нормами наукового стилю та сприяють чіткому донесенню змісту.

Таким чином, експресивність у науковому мовленні постає як важливий інструмент комунікативної ефективності, що забезпечує переконливість викладу, активізує мислення читача та робить науковий текст більш доступним і змістовно насиченим.

1.3. Класифікація мовних засобів експресивності в сучасній лінгвістиці

Мовні засоби експресивності охоплюють широкий спектр одиниць різних рівнів мовної системи – від фонетичного до синтаксичного. У сучасній лінгвістиці сформувалися різні підходи до класифікації цих засобів, які ґрунтуються на функціонально-стилістичних, лінгвістичних та прагматичних критеріях.

Загальновизнаною є класифікація експресивних засобів за мовними рівнями:

Лексичні засоби експресивності. Це найбільш численна група, що охоплює слова та словосполучення з емоційно-оцінним забарвленням або з посиленням значення.

До неї належать: метафори, епітети, терміни-образи, цитати і авторські стилістичні прийоми.

Метафора. Дедалі частіше метафору кваліфікують як універсальний троп, поширений не лише в царині художньої творчості, а й в наукових текстах [49]. У наукових текстах метафора виконує естетичну і когнітивну функції – допомагає краще усвідомити складні поняття, здійснюючи перенос значення на основі подібності. Окрім того, метафора спрощує сприйняття інформації, наочний опис та пояснення, посилює аргументацію, оцінювання та активізує увагу читачів. Наприклад: «Інформаційний вибух» – підсилює враження про стрімкий розвиток технологій; «Мова – живий організм» – допомагає осмислити динамічність мовного процесу; «Ланцюг подій», «осередок знань», «зерно істини»; *Лінгвістична теорія є тим місточком, який поєднує філософську і конкретно-наукову методологію (М. Кочерган). Сьогодні авторитетність словника забезпечують його відповідність визначеному типу, поставленим завданням і потребам користувача, можливість зворотного зв'язку з користувачем, реноме автора, глибина й тяглість лексикографічної традиції* (Українська мова. 2019. № 2. С. 38).

Такі метафори використовуються не для прикрашання мовлення, а для активізації уяви читача і доступнішого представлення абстрактного матеріалу.

Дослідники зазначають, що в науковому дискурсі засоби образності сприяють не художньо-образній конкретизації, як у художньому тексті, а уточненню й конкретизації понять. Метафора полегшує передавання та сприйняття інформації, пов'язуючи спеціальне поняття із загальновідомим і створюючи орієнтир для його розуміння. Найчастіше метафори застосовують у науково-навчальних і науково-популярних текстах, де важливо оживити сухий теоретичний матеріал і полегшити його сприйняття [15].

Епітети. У науковому дискурсі епітети мають обмежене, але цілеспрямоване вживання. Здебільшого це оцінні або уточнювальні епітети, які підсилюють значущість явищ, понять. Наприклад: *«грунтовне дослідження»*, *«значущий вплив»*, *«унікальне мовне явище»*, *«стійка термінологічна система»*, *«сувора логіка»*, *«точне спостереження»*. Епітети вживаються для логічного підкреслення ключових думок, а не для емоційного забарвлення в художньому сенсі.

У наукових творах часто використовують оцінні та конкретизувальні епітети з метою реалізувати емоційно-експресивну та аналітичну функцію, дескриптивну й експланаторну функції: *Проте мова, як і будь-який живий організм, постійно розвивається, збагачується, удосконалюється* (Українська мова. 2017. № 4. С. 43).

Терміни-образи. Це лексеми, які поєднують у собі термінологічну точність і образне сприйняття. Їхня мета – представити складне поняття в наочній, *«візуалізованій формі»*. Приклади: *«мовне поле»* (семантична структура), *«ядро концепту»* (основні ідея), *«оболонка тексту»* (формальна структура). Терміни-образи сприяють зростанню когнітивної активності читача, що особливо важливо у навчальному процесі.

Інтенсивна лексика. Це слова з підсиленням значенням, що виражають ступінь, кількість, якість, силу явища. У наукових текстах їх використовують для логічної акцентуації. Наприклад: *«вкрай важливо»*, *«особливо значущий»*, *«надзвичайно актуальний»*, *«максимально ефективний»*. Такі лексеми надають

тексту інтелектуальної напруги, допомагають структурно виділити ключові положення.

Цитати й авторські стилістичні прийоми. У науковому дискурсі часто використовують цитати класиків науки або афористичні висловлювання, що містять елементи експресивності. Такі вставки створюють культурно-асоціативне тло, надаючи тексту глибини й образності.

Морфологічні засоби експресивності. Морфологія є менш продуктивною у формуванні експресивності. Однак деякі форми можуть мати значний стилістичний потенціал: зменшено-пестливі форми іменників, вживання форм наказового способу як засобу активізації впливу, особові займенники тощо. До прикладу, «*книжечка*» замість «*книга*» підкреслює невеликий обсяг або допоміжний характер видання.

Зменшено-пестливі форми іменників. Використання таких форм є рідкісним у суто академічних текстах, проте вони можуть з'являтися у науково-популярному стилі, де мета – залучити ширшу аудиторію. Приклад: «*невеличке дослідження*», «*цікавенький приклад*». Такі конструкції надають тексту довірливого, діалогічного відтінку, підкреслюють неформальність спілкування з читачем.

Використання модальних дієслів і форм наказового способу. Модальність у науковому стилі здебільшого реалізується опосередковано, однак іноді автор вдається до імперативних форм, або закличних зворотів. Наприклад: «*Розгляньмо наступну гіпотезу...*», «*Звернімо увагу на...*». Такі формули створюють ефект співучасті, адресності, активізують увагу читача.

Займенникові форми. Вживання першої особи множини («*Ми вважаємо*», «*дослідимо*», «*зосередьмося*») додає тексту інтерактивності та підкреслює включення автора до наукової спільноти. Це створює відчуття колективного пошуку, що особливо ефективно в навчальних текстах.

Синтаксичні засоби експресивності. Синтаксис є одним із основних засобів формування інтелектуальної та логічної виразності в науковому мовленні. Через синтаксичні конструкції автор структурує інформацію,

підкреслює важливе, ритмізує виклад. Тут функціонують: інверсія; риторичні запитання, оклики; антитеза, паралелізм; еліпсис, повтор; градація; анафора, епіфора.

Інверсія – зміна традиційного порядку слів, використовується для логічного акцентування («Саме ці ознаки визначають природу феномену», «На перший план виходить мовна динаміка»).

Питальні та окличні речення – найтиповіші виразники експресивності наукового стилю [18, с. 383]. Питальні речення виконують важливі комунікативні функції: привертають увагу слухача, спонукають до спільної інтелектуальної діяльності та допомагають дійти висновку. Вони особливо ефективні в усному науковому мовленні (лекції, диспути, доповіді) та науково-популярних текстах, надаючи викладу полемічного характеру і відображаючи процес пошуку істини та перевірки гіпотез. У монографіях та наукових статтях їх застосовують обмежено, оскільки вони не додають змістовного навантаження й здебільшого слугують для формулювання наукової проблеми [3, с. 12]: *Отже, постає питання, чим є для української нації літературний постмодернізм – засобом формування національної ідентичності чи її руйнації, і яка стратегія має домінувати в перекладах – доместикації чи форенізації?* (Ю. Тьопенко, Ю. Стежко).

Риторичні запитання, оклики. Риторичні запитання в науковому тексті використовуються як засіб постановки проблеми або підсилення аргументації вони активізують увагу читача на тих положеннях, які, на думку автора, є суттєвими. Наприклад: *«Чи не є це підтвердженням нашої гіпотези?», «Хіба це не свідчить про універсальність явища?»*. Ці конструкції активізують увагу читача, спонукають до мислення і співпереживання. Такі запитання не передбачають відповіді, а натомість спонукають до роздумів, залучають читача до інтелектуального процесу.

Холявко І. стверджує, що одним із характерних засобів експресивного синтаксису в мовознавчих статтях є сегментація, яку поділяють на тематичну (сегментація називного теми) і рематичну (парцеляція). Тематична сегментація

забезпечує переключення з однієї об'єктної сфери на іншу, завдяки чому читач ніби долучається до процесу мислення автора. У такий спосіб одна тема природно змінює іншу. Поширеним різновидом експресивного синтаксису є її парцеляція. Її застосовують для виокремлення окремих частин або членів речення, надаючи їм статус самостійних висловлень з метою привернення особливої уваги. Наприклад: *Процес тісної взаємодії української та церковнослов'янської мов бере початок ще з XI ст. І це не дивно* (Українська мова. 2017. № 4. С. 51) [41, с. 188].

Повтори (лексичні, граматичні або синтаксичні) використовуються для підсилення значущості певної ідеї. Наприклад: «**Мова** – це система. **Мова** – це інструмент. **Мова** – це основа мислення»; *Новий лінгвістичний ландшафт України як маркер руху від державної ідеології до якої ідеології?* (Мова і суспільство. 2017. Вип. 8. С. 77). Це специфічний феномен, який виконує ритмічну та акцентну функції, формуючи чітку структуру сприйняття.

Градація – це поступове нарощування або зниження емоційного чи логічного напруження, також трапляються в науковому стилі. Приклад: «*Цей процес важливий для розуміння теми, для формування висновків, для побудови цілісної наукової картини*». Градація також забезпечує динамічність і структурність тексту.

Антитеза – це зіставлення протилежних понять або суджень. У науковому дискурсі використовується для виявлення контрастів між гіпотезами, підкреслення динаміки процесу мислення: «*Не емоційність, а точність визначає наукове мовлення. Але саме експресивність допомагає сформувати інтерес до науки*». Антитеза формує логічну напруженість і водночас – стилістичну виразність.

Паралелізм. Паралельна побудова фраз надає тексту симетрії, ритмічності, полегшує сприйняття складних понять. Приклад: «*Наука вимагає точності. Наука вимагає послідовності. Наука вимагає об'єктивності*». Такі структури формують логічну цілісність і допомагають візуально і ментально структурувати матеріал.

Анафора (повторення слова чи звороту на початку кількох речень) і **епіфора** (повтор вкінці підсилюють логічне навантаження та ритмічність викладу. Приклад анафори: «Мовлення – це засіб вираження. Мовлення – це засіб пізнання. Мовлення – це інструмент наукової комунікації»). Ці повтори надають тексту стилістичної чіткості та підкреслюють значущість твердження.

Фонетичні й інтонаційні засоби. Хоча в письмовому науковому мовленні фонетичні засоби експресивності проявляються обмежено, в усному дискурсі інтонація, темп мовлення, логічні паузи є важливими для підсилення емоційного впливу на слухача.

Графічні засоби (в письмовому мовленні). У письмовому дискурсі експресивності сприяють: виділення курсивом або жирним шрифтом; вживання лапок для іронії чи образності; розділові знаки, що передають емоційну інтонацію (тире, три крапки, знаки оклику/знаки питання в риторичних конструкціях).

Окрім класифікації за мовними рівнями, існує функціонально-комунікативна класифікація, яку запропонувала О. Селіванова. Вона виокремлює:

оцінні засоби (вказують на ставлення до предмета повідомленням);

емоційні засоби (виражають почуття);

контактоутворювальні засоби (сприяють встановленню контакту з реципієнтом);

інтенсифікаційні засоби (підсилюють мовне значення) [33].

Сучасна лінгвістика також визнає, що експресивність не завжди пов'язана з емоційністю. Наприклад, у науковому стилі вона часто має інтелектуально-стимулювальний характер – сприяє зацікавленню читача, акцентує увагу на важливих аспектах, допомагає краще структурувати матеріал.

Мовні засоби експресивності мають багатокomпонентну природу й функціонують на всіх рівнях мовної системи. Їх використання в науковому дискурсі, попри традиційну стриманість цього стилю, не тільки можливе, а й

доцільне в контексті модернізації освіти та прагнення до дієвого комунікативного впливу на учнівську аудиторію.

Мовні засоби експресивності становлять багаторівневу систему, у якій поєднуються лексичні, морфологічні, синтаксичні, фонетико-інтонаційні та графічні ресурси мови. У науковому дискурсі вони виконують не стільки емоційну, скільки інтелектуально-стимулювальну та комунікативно-організувальну функції: допомагають чіткіше структурувати інформацію, акцентувати ключові положення, активізувати увагу читача й полегшити сприйняття складних понять. Використання метафор, епітетів, термінів-образів, інтенсивної лексики, повторів, антитези, риторичних запитань та інших засобів сприяє зростанню когнітивної активності та створює ефект залученості до наукового пошуку. Класифікації, що ґрунтуються на мовних і функціонально-комунікативних критеріях (зокрема концепція О. Селіванової), засвідчують багатогранність експресивності та її важливе місце у сучасній лінгвістичній парадигмі. Попри традиційну стриманість наукового стилю, експресивні засоби є необхідним компонентом сучасного наукового викладу, оскільки забезпечують ефективний комунікативний вплив та підвищують якість подання навчального й наукового матеріалу.

Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ МОВНИХ ЗАСОБІВ ЕКСПРЕСИВНОСТІ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗЗСО

2.1. Роль експресивних засобів у формуванні наукового мислення учнів та психолого-педагогічні умови формування експресивності мовлення школярів

Сучасна школа орієнтована не лише на передачу знань, а й на розвиток самостійного критичного мислення, уміння аналізувати, формулювати аргументи, створювати логічно послідовні та переконливі висловлювання. У цьому контексті вивчення наукового стилю мовлення має бути не формальним засвоєнням лексики й граматики, а дієвим інструментом формування мовної особистості учня.

Важливо усвідомлювати, що експресивність у науковому стилі – це не емоційність у звичайному розумінні, а інтелектуальна виразність, що дозволяє структурувати складну інформацію, робити її доступною, логічно акцентованою, переконливою [5, с. 42]. Саме тому застосування експресивних засобів у роботі над науковим мовленням школярів є необхідною умовою розвитку їх наукового мислення.

Експресивні засоби як засіб активізації пізнавальної діяльності.

Розвиток інтересу до навчального матеріалу значною мірою залежить від форми і його подання. Якщо наукова інформація подається «сухо» – у вигляді набору термінів і визначень – вона сприймається як складна, відірвана від життя. Натомість влучні метафори, паралелі, терміни-образи, риторичні запитання – оживлюють зміст, роблять його близьким до особистого досвіду учнів. До прикладу, під час вивчення теми «Будова слова» вчитель може використати метафору «слова як конструктор» або «дерево», де корінь – основа, префікс – гілка, закінчення – листя, що опадає. Така образність сприяє глибшому розумінню поняття.

Формування критичного й аналітичного мислення.

Використання експресивних синтаксичних конструкцій (риторичні питання, антитеза, повтори) на уроках української мови стимулює аналітичну діяльність учнів, вчить шукати логічні зв'язки, оцінювати протилежні твердження, формулювати власну позицію. Завдання на порівняння тверджень, написання невеликих наукових мініесе, формулювання висновків за допомогою стилістично підсилених конструкцій розвитку логічної культури.

Розвиток мовної інтуїції та стилістичної чутливості.

Використання стилістичних фігур (паралелізм, анафора, градація) формує стилістичну компетентність учнів – здатність розрізняти стилі мовлення, добирати виразні мовні засоби відповідно до комунікативної мети, оцінювати доречність мовних конструкцій. Це надзвичайно важливо для формування усвідомленого мовлення, що є вимогою Державного стандарту базової середньої освіти.

Мовна експресія як засіб формування наукової індивідуальності.

Поступовий розвиток експресивних навичок в учнів дає можливість формувати власний індивідуальний стиль письма; створювати змістовно багаті й структурно чіткі наукові тексти; застосовувати елементи інтерпретації, аналізу, власних оцінок – як основ критичного мислення.

Здатність учнів будувати наукові висловлювання із залученням експресивних засобів свідчить про переосмислення знань, а не їхнє механічне засвоєння. Таким чином, мовні засоби експресивності відіграють не другорядну, а концептуальну роль у формуванні наукового мислення школярів. Вони забезпечують не лише структурну насиченість мовлення, а й глибше розуміння наукових понять, розвивають уміння мислити логічно, критично, аргументовано, що відповідає сучасним освітнім вимогам.

Формування експресивності мовлення учнів у процесі вивчення української мови в закладах загальної середньої освіти є складним і багатогранним процесом, що потребує врахування психологічних особливостей дитини, педагогічних стратегій та сучасних освітніх технологій. Експресивність

мовлення передбачає не лише володіння учнями мовними засобами, а й уміння використовувати їх доречно виразно та комунікативно доцільно. З психологічного погляду, важливо враховувати вікові особливості розвитку мовлення школярів. Молодші підлітки (5 – 7 класи) ще перебувають на етапі активного засвоєння базових мовних структур, тому їхня експресивність часто проявляється в інтонаційній виразності та емоційності висловлювань. Учні середньої та старшої школи (8 – 11 класи) мають вищий рівень мовної свідомості та здатні до усвідомленого використання лексичних і стилістичних засобів експресивності, що вимагає від вчителя спеціальної організації навчальної діяльності.

Психолого-педагогічними умовами розвитку експресивності мовлення школярів є:

Мотивація навчання. Учні повинні бачити практичну цінність володіння експресивними засобами для повсякденного та навчального спілкування, участі в дискусіях, написанні науково-дослідних робіт чи публічних виступах.

Розвиток емоційного інтелекту. Важливим чинником є формування в учнів уміння розпізнати й адекватно виражати свої емоції, що безпосередньо впливає на інтонаційну та лексичну виразність мовлення.

Ситуативність навчання. Ефективність формування експресивності підвищується в умовах моделювання реальних чи наближених до реальних комунікативних ситуацій. Це можуть бути рольові ігри, дискусії. Проєктна діяльність, підготовка презентацій.

Індивідуалізація та диференціація. Врахування індивідуальних особливостей учнів (темпераменту, рівня розвитку мовлення, інтересів) сприяє створенню сприятливого середовища для розвитку експресивності.

Використання міжпредметних зв'язків. Інтеграція української мови з літературою, історією, мистецтвом і навіть природничими дисциплінами допомагає формувати в учнів здатність застосовувати експресивні засоби у різних видах дискурсу, зокрема й в науковому.

З педагогічного погляду, вчитель виступає не лише організатором навчальної діяльності, а й зразком виразного, грамотного й експресивного мовлення. Його власний стиль спілкування є потужним чинником впливу на формування комунікативних навичок учнів. Саме тому важливим є постійне вдосконалення мовної культури педагога.

Крім того, варто відзначити роль новітніх технологій навчання: цифрових платформ, інтерактивних вправ, мультимедійних матеріалів, які активізують мовленнєву діяльність школярів і стимулюють їх до використання експресивних засобів. Особливу ефективність мають методи, що поєднують аналітичний підхід (робота з текстами наукового стилю) і творчий (створення власних висловлювань із використанням експресивних ресурсів мови).

Таким чином, формування експресивності мовлення школярів у процесі вивчення української мови є можливим лише за умови поєднання психологічних чинників (мотивація, емоційний інтелект, вікові особливості) та педагогічних стратегій (інтерактивні методи, диференційоване навчання, особистісно орієнтований підхід). Це створює підґрунтя для цілеспрямованого розвитку в учнів комунікативної компетентності та вміння виразно й переконливо реалізовувати себе в усному й писемному науковому дискурсі.

2.2. Аналіз навчальних програм і підручників з української мови (5 – 9 класи) щодо реалізації експресивного компонента

Формування наукового мовлення учнів основної школи залежить не лише від методів і прийомів викладання, а й від змістового наповнення навчальних програм та підручників, які є основними джерелами інформації та прикладів мовної норми. У цьому контексті важливо дослідити, якою мірою сучасні навчальні матеріали сприяють оволодінню учнями експресивними засобами наукового мовлення.

Експресивність у навчальних програмах.

Згідно з Типовою освітньою програмою з української мови (5 – 9 класи), розробленою відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, серед очікуваних результатів навчання учнів визначено:

розвиток уміння будувати зв'язне усне й письмове висловлювання;

формування вміння використовувати мовні засоби відповідно до стилю, мети й ситуації спілкування;

набуття навичок самостійного добору стилістично доцільних засобів мовлення.

Таким чином, експресивна складова не подається як окрема компетентність, проте її формування інтегроване у загальні комунікативні та стилістичні цілі.

Реалізація експресивного компонента у підручниках

Аналіз підручників з української мови для 5 – 9 класів (автори: О. Авраменко, О. Глазова, Т. Біляєв, М. Пентилюк та ін.) дає підстави стверджувати, що приклади експресивних засобів у науковому мовленні подають здебільшого фрагментарно або побічно – у рамках інших тем (наприклад, стилістики, культури мовлення, побудови тексту).

Приклад з підручника для сьомого класу (автор: О.П. Глазова). Тема «Текст наукового стилю» супроводжується вправами на побудову міні дослідження, але переважно зосереджена на термінах і структурі тексту. Лише у варіантах підвищеного рівня подано приклади стилістично виразних форм: метафор, порівнянь, емоційно забарвлених дієслів. Матеріал підручника не спрямований безпосередньо на усвідомлене застосування експресивних засобів, хоча окремі вправи створюють потенційні умови для їх використання.

Підручник для восьмого класу (автор М.І. Пентилюк) містить вправи на аналіз публіцистичних і науково-популярних текстів, де використано риторичні питання, інверсії, цитати. Наприклад, учням пропонують визначити роль таких засобів у посиленні аргументації. Тут експресивність розглядається як складова

логічної та стилістичної організації тексту, але окремо не виокремлюється як предмет навчання.

Підручники НУШ для 5 – 6 класів (автори А. Хорошковська, В. Заболотний) приділяють більше уваги емоційно-експресивному потенціалу мови, а саме пропонують вправи з оцінювання текстів, зіставлення стилістичних варіантів, роботу з фразеологізмами та стилістичними фігурами. У межах компетентнісного підходу учні залучаються до інтерпретації мовних засобів, що сприяє формуванню стилістичної чутливості, зокрема й у науковому стилі.

Отже, у чинних навчальних програмах закладено потенціал для розвитку експресивності, проте він не подається системами. А також більшість підручників не містить окремих розділів або тем, присвячених аналізу й застосуванню експресивних засобів у науковому мовленні. Елементи експресивного мовлення наявні у вправах, що стосуються культури мовлення, стилістики, побудови тексту з елементами аналізу. Найперспективнішим є поєднання вивчення наукового стилю з творчими вправами, зокрема: написанням науково-популярних текстів; створенням висловлювань з риторичними фігурами; редагуванням текстів з метою стилістичного удосконалення.

2.3. Методичні прийоми формування експресивного наукового мовлення та інноваційні методи роботи з експресивними засобами у шкільному курсі української мови

Сучасна школа орієнтується на компетентнісний підхід у навчанні, що передбачає розвиток не лише знань, а й умінь та навичок практичного використання мови. Це ставить завдання перед вчителем української мови – навчити школярів виражати думки точно, логічно й водночас експресивно.

Формування в учнів загальноосвітніх шкіл умінь використовувати мовні засоби експресивності у науковому дискурсі – складний та багатогранний

процес, що потребує системного й продуманого методичного підходу. Використання ефективних прийомів навчання сприяє розвитку не лише стилістичної компетентності, а й критичного мислення, логічного викладу думок, а також підвищенню мотивації до вивчення української мови.

Для цього особливе значення мають інноваційні методи навчання, які створюють умови для активної участі учнів у мовленнєвій діяльності.

Інтерактивні вправи з аналізу текстів:

Аналіз наукових і науково-популярних текстів з метою виявлення експресивних засобів (метафор, риторичних питань, інверсій тощо).

Порівняння варіантів текстів із різним рівнем експресивності для формування вміння оцінювати мовні засоби.

Вправи на пошук стилістичних фігур у навчальних текстах та їх інтерпретаціях.

Такі завдання розвивають уміння розпізнавати і свідомо використовувати експресивні засоби.

Творчі завдання

Написання міні-досліджень, рефератів, науково-популярних статей із використанням засобів експресивності;

Створення есе з обов'язковим включенням риторичних запитань, порівнянь, метафор.

Редагування текстів із метою підсилення їхньої виразності та логічної структурованості.

Такі завдання сприяють активному засвоєнню стилістичних прийомів через практику.

Використання інтерактивних технологій і рольових ігор.

Рольові ігри, де учні виконують ролі науковців, доповідачів, дебатерів із обов'язковим застосуванням експресивних мовних засобів.

Інтелектуальні ігри («Стилістичний детектив», «Логічні ланцюжки») для формування навичок аналізу й створення текстів.

Мозковий штурм, під час якого здійснюється колективний пошук мовних засобів для виразного пояснення складних понять.

Такий метод розвиває комунікативні компетенції та підвищує мотивацію.

Інтеграція з іншими предметами

Спільні проєкти з дисциплін, де учні готують наукові презентації, використовуючи виразні мовні засоби.

Аналіз наукових текстів з дисциплін: української літератури, історії або екології з метою розвитку стилістичної та комунікативної компетентності.

Інтеграція сприяє усвідомленню ролі мовних засобів у різних сферах знань.

Використання сучасних цифрових технологій

Робота з онлайн-ресурсами, де учні можуть знайти приклади наукових текстів із високим рівнем експресивності.

Створення мультимедійних проєктів, презентацій, відео з науковим змістом, у яких експресивні засоби підсилюють комунікативний ефект.

Використання спеціалізованих мобільних додатків для розвитку мовної креативності та стилістичної обізнаності.

Це дозволяє зробити процес навчання інтерактивним, сучасним і цікавим.

Рефлексія і самооцінювання.

Рефлексивні практики сприяють поглибленню усвідомлення мовних явищ і процесів навчання.

Введення форм рефлексії після виконання завдань (обговорення, письмові звіти) для усвідомлення власного рівня володіння експресивними засобами.

Використання самооцінювання й взаємооцінювання для формування відповідальності за якість мовлення.

Метод проєктів.

Проектна діяльність дає змогу учням створювати власні науково-дослідні роботи, презентації, буклети чи відеоролики. Під час виконання таких завдань школярі вчаться:

- добирати мовні засоби для переконливості та виразності;
- поєднувати точність наукового стилю з емоційністю;
- враховувати аудиторію, до якої вони звертаються.

До прикладу, під час проєкту «Мова науки і мова медія» учні можуть дослідити, як наукові тексти адаптуються для широкого загалу, та створити власні науково-популярні статті.

Метод кейсів. Суть методу полягає у вирішенні конкретних навчальних ситуацій. Учням пропонують кейси, у яких потрібно пояснити явище чи явлену проблему доступно й водночас науково. Наприклад, як пояснити молодшим школярам, чому відбуваються мовні зміни. Використання експресивних засобів стає необхідним для досягнення зрозумілості та емоційності пояснення.

Технологія розвитку критичного мислення. Застосування прийомів «Кубування», «Фішбоун», «Коло ідей», «Сенкан» дає змогу учням аналізувати тексти, виділяти експресивні елементи, обговорювати їх доцільність, створювати власні висловлювання. Критичне мислення передбачає вміння не лише помічати виразність мови, а й оцінювати її ефективність у науковому дискурсі.

Ефективне формування мовних засобів експресивності у науковому дискурсі на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти є результатом комплексного поєднання аналізу, творчості, інтерактивності та рефлексії. Методичне забезпечення цього процесу має враховувати вікові особливості учнів, особистісно орієнтований підхід та інтеграцію сучасних технологій.

Приклади вправ і ситуацій для розвитку експресивності мовлення.

Вправи на інтонаційну виразність.

Учитель пропонує учням уривок із науково-популярного тексту та завдання прочитати його з різними інтонаційними відтінками (урочисто, схвильовано, переконливо). Це допомагає школярам усвідомити роль інтонації як експресивного засобу. А також можна використовувати вправи на зміну логічних наголосів у реченнях для виділення головної думки.

Робота з лексичними засобами.

Завдання: знайти у науково-популярних статтях слова з яскравим експресивним забарвленням та пояснити їхню роль у тексті.

Складання міні-текстів наукового стилю із завданням використати певні мовні засоби (епітети, метафори, синоніми), щоб надати висловлюванню виразності.

Ситуативні вправи.

Учням пропонують уявити, що вони виступають на учнівській конференції з коротким науковим повідомленням. Потрібно підготувати текст і продумати, які мовні засоби зроблять його більш переконливим.

Рольові ігри: «Учений пояснює нове відкриття», «Журналіст бере інтерв'ю у науковця»

Вправи на редагування.

Подано «сухий» фрагмент наукового тексту. Завдання учнів – переробити його так, щоб висловлювання стало більш виразним, але залишилося в межах наукового стилю.

Також можна застосовувати аналіз невдалих прикладів із підручників чи учнівських робіт, виправлення помилок, пов'язаних із недоречним вживанням експресивних засобів.

Інтегровані завдання.

Використання текстів із суміжних предметів (біологія, історія, географія), де учні повинні пояснити явища чи факти, застосовуючи експресивні засоби, щоб зробити пояснення більш доступним і виразним.

Створення мультимедійних презентацій з елементами науково-популярного дискурсу (інфографіка, ілюстрації, ключові цитати), де мова учня супроводжується емоційно-образними елементами.

Творчі вправи.

Написання есе у науково-популярному стилі з обов'язковим використанням експресивних засобів.

Завдання: «Наукове відкриття майбутнього» – учень вигадує відкриття та презентує його, намагаючись поєднати точність науки й експресивність викладу.

Таким чином, розвиток експресивності мовлення школярів має ґрунтуватися не лише на поясненнях вчителя, а й на активній мовленнєвій діяльності учнів, що стимулює їх до творчого використання мовних засобів у різних комунікативних ситуаціях.

2.4. Аналіз практики використання мовних засобів експресивності на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти

1. Організація дослідження

Для вивчення практичних аспектів використання мовних засобів експресивності на уроках української мови було проведено емпіричне дослідження у закладі загальної середньої освіти.

Основними завданнями дослідження були:

визначити рівень поінформованості вчителів про роль експресивних засобів у науковому стилі;

проаналізувати методи і прийоми, які застосовують педагоги для формування в учнів умінь експресивного мовлення;

виявити труднощі, з якими стикаються вчителі й учні у цій роботі;

оцінити ефективність використання мовних засобів експресивності з позиції учнів.

2. Методика дослідження

Дослідження базувалося на комплексі методів:

анкетування вчителів з питань теоретичних знань і практики застосування мовних засобів експресивності;

спостереження на уроках української мови з фіксацією прикладів використання експресивних засобів;

інтерв'ю з учнями щодо їхнього сприйняття навчального матеріалу і складнощів у використанні експресивних засобів;

аналіз навчальних матеріалів (робочих зошитів, контрольних робіт, творчих завдань).

3. Результати дослідження

3.1. Рівень поінформованості вчителів.

За результатами анкетування, опитані педагоги усвідомлюють важливість використання мовних засобів експресивності у формуванні комунікативної компетенції учнів. Проте вони не регулярно застосовують спеціальні вправи для розвитку цих навичок на уроках української мови.

3.2. Використання методів і прийомів

На більшості уроках спостереження застосовували такі прийоми:

аналіз наукових і науково-популярних текстів з пошуком експресивних засобів;

творче письмо із використанням риторичних фігур;

інтерактивні ігри для активізації мовної діяльності.

Водночас педагоги відзначають, що через брак методичних матеріалів та обмежений час складно систематично працювати з експресивністю на уроках.

3.3. Сприйняття учнями

Інтерв'ю з учнями показали, що більшість з них (близько 60%) відчують складнощі у впровадженні експресивних засобів у власне мовлення, особливо при написанні наукових текстів. Водночас активне використання

прикладів, ігор і творчих завдань допомагає краще засвоювати матеріал і підвищує інтерес до предмета.

4. Основні труднощі та перспективи

Серед основних труднощів, з якими стикаються вчителі й учні:

недостатня кількість спеціалізованих методичних посібників з теми;

відсутність чітких критеріїв оцінювання експресивності наукового мовлення;

складність адаптації експресивних засобів до вікових особливостей учнів;

брак часу в навчальній програмі для глибокого опрацювання стилістичних прийомів.

Водночас практика показала, що інтеграція інноваційних методів навчання, активне використання цифрових ресурсів і міжпредметна взаємодія сприяють підвищенню ефективності формування мовних засобів експресивності.

Отож дослідження практики використання мовних засобів експресивності на уроках української мови в ЗЗСО підтвердило актуальність теми і потребу системного підходу до формування наукового стилю мовлення учнів; позитивний вплив цілеспрямованих методик і творчих завдань на розвиток експресивних навичок; необхідність удосконалення методичного забезпечення та впровадження інноваційних технологій.

Ці результати можуть бути використані для розробки рекомендацій щодо оптимізації навчального процесу з урахуванням сучасних освітніх викликів.

ВИСНОВКИ

1. Науковий стиль є функціональним різновидом сучасної української мови, призначеним для точного, логічного та об'єктивного подання знань. Він виник і розвивався під впливом історичних умов, рівня науки та мовної практики українських учених. Науковий стиль відзначається послідовністю викладу, абстрактністю, узагальненістю, доказовістю, точністю формулювань і відсутністю емоційності. Основними функціями наукового стилю є інформативна, пізнавальна, комунікативна, аргументативна та функція впливу, які забезпечують систематизацію й передавання наукових знань. Сфера його застосування охоплює освіту, науку, техніку, професійну діяльність, де чіткість і об'єктивність викладу є необхідною умовою фахової комунікації. Таким чином, науковий стиль виступає важливим засобом розвитку української науки, формування інтелектуального потенціалу суспільства та представлення наукових досягнень.

2. Експресивність є важливою лінгвістичною категорією, яка поєднує раціональний та емоційно-оцінний аспекти мовлення. У науковому дискурсі експресивність має інтелектуально-орієнтований характер: вона не слугує емоційній виразності, а виконує функцію підсилення логічної структури, аргументації та смислових акцентів. Дослідження сучасних учених засвідчують, що наукова експресивність відрізняється від художньої, оскільки зорієнтована передусім на когнітивний вплив і забезпечення чіткого, переконливого викладу матеріалу.

3. У результаті узагальнення матеріалу визначено, що мовні засоби експресивності в науковому стилі реалізуються передусім через лексичні та синтаксичні одиниці. До них належать інтенсивні прикметники й прислівники, модальні елементи, логічно акцентовані конструкції, повтори, інверсія, риторичні запитання. На відміну від художнього стилю, у наукових текстах експресивні засоби виконують допоміжну функцію – вони підсилюють аргументованість, роблять виклад структурованішим та зрозумілішим, але не

порушують загальної стильової стриманості. Важливим є виважений добір таких засобів, оскільки надмірна емоційність може суперечити вимогам наукового стилю.

4. Аналіз навчальних програм і підручників показує, що експресивний компонент інтегрований у навчальний процес, але подається фрагментарно й потребує методичного посилення.

Використання інноваційних методів – інтерактивних вправ, проєктної діяльності, кейсів і рефлексії – створює умови для усвідомленого застосування експресивних засобів, підвищує мотивацію та забезпечує розвиток комунікативної компетентності школярів.

5. Розробка методичних рекомендацій, вправ із використанням експресивних засобів сприяє розвитку стилістичної компетентності, критичного мислення та логічного викладу думок в учнів. Інтерактивні вправи, творчі завдання, рольові ігри, проєкти та цифрові технології дозволяють школярам усвідомлено застосовувати експресивні мовні засоби в науковому дискурсі, підвищуючи зацікавленість у вивченні української мови.

Дослідження показало, що учні відчують труднощі у застосуванні експресивних засобів, а вчителі потребують додаткових методичних матеріалів. Водночас інтеграція інноваційних методик і міжпредметна робота підвищують ефективність навчання та системно розвивають експресивність мовлення.

Таким чином, цілеспрямований методичний підхід і активні практичні завдання створюють умови для формування виразного, аргументованого та творчого наукового мовлення школярів.

Отож мовні засоби експресивності в науковому дискурсі мають не лише естетичну, а й когнітивну, дидактичну та комунікативну функцію. Їхнє усвідомлене застосування на уроках української мови здатне значно підвищити ефективність мовної освіти, розвинути мовленнєву й стилістичну культуру школярів, сприяти формуванню в них повноцінної науково-орієнтованої мовної особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко О., Тищенко З. Українська мова : підруч. для 6 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Грамота 2023. 224 с.
2. Авраменко О. Українська мова : підруч. для 5 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ : Грамота 2022. 208 с.
3. Баган М. Експресивність сучасного українськомовного наукового дискурсу: межі можливого. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Філологія*. Т. 20. Вип. 1. 2017. С. 9–17.
4. Баюн К. Експресивність як мовна та мовленнєва категорія. *Вісник Житомирського державного університету. Серія : Філологічні науки*. 2015. Вип. 2 (80). С. 232–236.
5. Бойко Н. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія. Ніжин : ТОВ «Видавництво «АспектПоліграф»», 2005. 552 с.
6. Бойко Н. Семантична основа лексичної експресивності. *Лінгвостилістичні студії: наук. журн.* Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. Вип. 4. С. 39–54.
7. Булаховський Л. Стилістичні засоби мови. Лекції з основ мовознавства. Харків, 1931. 184 с.
8. Войтенко К. Експресивність у лінгвістичних студіях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Лінгвістика*. 2023. Вип. 19. С. 31–34.
9. Глазова О. Українська мова : підруч. для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2022. 240 с.
10. Глазова О. Українська мова : підруч для 5 класу загальноосвіт. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2014. 240 с.
11. Горошкіна О., Груба Т. Українська наукова мова : теорія і практика : навч.-метод. посіб. Суми : Університетська книга, 2023. 108 с.
12. Дудик П. Стилістика української мови. Київ : Вища школа, 2005. 368 с.

13. Єрмоленко С. З історії української стилістики: від стилістики мовних засобів до інтегративної стилістики. *Українська мова*. 2019. Вип. 1. С. 3–17.
14. Ігнат'єва С. Оцінка і її зв'язок з емоційністю, експресивністю, модальністю. *Актуальні проблеми слов'янської філології. Серія : Лінгвістика і літературознавство*: міжвуз. зб. наук. ст. 2010. Вип. XXIII, Ч. 4. С. 258–264.
15. Капелюшний А. Практична стилістика української мови : навч. посіб. Львів : ПАЮ, 2007. 400 с.
16. Клещова О., Кравчук О. Культура української мови (за кредитно-модульною системою) : навч. посіб. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 219 с.
17. Коваль А. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту. К., 1970. 304 с.
18. Ковальська Н. Релевантність експресивності в науково-популярних текстах економічного дискурсу. *Вісник Запорізького національного університету. Серія : Філологічні науки*. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. № 1. С. 376–385.
19. Колоїз Ж. Науковий стиль української мови. Науковий стиль української мови : практикум. Кривий Ріг : КДПУ, 2017. 114 с.
20. Коц Т. Комунікативно-прагматичні ознаки та функції наукового стилю сучасної української літературної мови. *Українська мова*. 2022. С. 41–56.
21. Кримський С. Наука як феномен цивілізації. *Вісник Національної академії наук України*. 2003. Вип. 3. С. 7–20.
22. Круглий стіл «Мова підручників для загальноосвітніх навчальних закладів: сучасний стан і погляд у майбутнє. Українська мова. 2015 Вип. 1. С. 131–138.
23. Мозгова Я. Засоби створення експресивності (на матеріалі лексичних одиниць соціально-професійної групи). *Філологічні науки*. 2007. Вип. 3. С. 195–198.
24. Мозговий В. Українська мова у професійному спілкуванні. Київ, 2006. 592 с.

25. Мацько Л., Сидоренко О., Мацько О. Стилїстика української мови Київ: Вища школа, 2003. 462 с.
26. Науковий стиль сучасної української літературної мови : структура наукового тексту [наук. ред. І. К. Білодід]. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. 304 с.
27. Онуфрієнко Г. Науковий стиль української мови : навч. посіб. з алгоритмічними приписами. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 392 с.
28. П'ятницька-Позднякова І. Основи наукових досліджень у вищій школі: навч. посіб. Київ, 2003. 284 с.
29. Полянїчко О. Науковий стиль англійської мови: його жанрові та лінгвістичні особливості. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2019. Вип. 40. Т. 2. 65–67.
30. Пономарів О. Стилїстика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1992. 248 с.
31. Постоева О. Економічні дослідження: особливості реалізації наукового стилю. *Вісник післядипломної освіти : збірник наукових праць. Серія: Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування*. 2021. Вип. 33 (62). С. 259–274.
32. Рідна мова. Підручник для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів / За ред. М. Пентилюк. Київ : Освіта, 2007. 294 с.
33. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2006. 716 с.
34. Селігей П. До проблеми авторської індивідуальності в науковому стилі. *Studia Ucrainica Varsoviensia. Językoznawstwo*. 2016. С. 238–251.
35. Селігей П. Український науковий текст: проблеми комунікативної повноцінності та стильової досконалості : ареш. ... доктора філол. наук. Київ, 2016. 38 с.
36. Семеног О. Культура наукової української мови : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 216 с.

37. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1973. С. 5–55.
38. Українська мова : [енциклопедія] / [редкол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблюк та ін.]. [2-ге вид., випр. і доп.]. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
39. Українська мова : підруч. для 8 класу загальноосв. навч. закладів / М. Пентиліук, С. Омельчук, І. Гайдаєнко, А. Ляшкевич. Харків : Вид-во «Ранок», 2016. 272 с.
40. Українська мова : підруч. для 9 класу загальноосв. навч. закладів / М. Пентиліук, С. Омельчук, І. Гайдаєнко, А. Ляшкевич. Харків : Вид-во «Ранок», 2016. 340 с.
41. Холявко І. Засоби експресивності в українських мовознавчих наукових статтях. *Науковий журнал Львівського державного університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис»*. 2020. Вип. 8. С. 185–190.
42. Чабаненко В. Основи мовної експресії : монографія. Київ : Вища школа, 1984. 168 с.
43. Чайковська Є. Поняття «емотивність» та «експресивність» у мові науки. *Лінгвістика ХХІ століття : нові дослідження і перспективи*. Київ : Логос, 2012. С. 279–287.
44. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя: ЗДУ, 2002. 351 с.
45. Чередниченко О., Коваль Я. Теорія та практика перекладу. Французька мова. Київ: Либідь, 1995. 319 с.
46. Чечель О. Науковий текст як одиниця лінгвістичного дослідження. *Наукові записки Вінницького національного аграрного університету. Серія: Соціально-гуманітарні науки*. 2013. Вип. 1. С. 153–162.
47. Шевченко Л. Інтелектуальна еволюція української літературної мови : теорія аналізу. Київ, 2001. 358 с.

48. Щербина С. Науковий стиль у системі стильової диференціації сучасних літературних мов. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов.* 2018. Вип. 16. С. 261–268.

49. Федоренко С. Метафора в науково-технічній літературі. Електронний ресурс: <http://naub.ua.edu.ua/2012/metafora-v-naukovo-tehnichnijliteraturi/>

50. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ, 2007. 307 с.